

Kulturvården i "område C", Vikingshill, Saltsjö-Boo

En miljö av riksintresse för kulturmiljövården

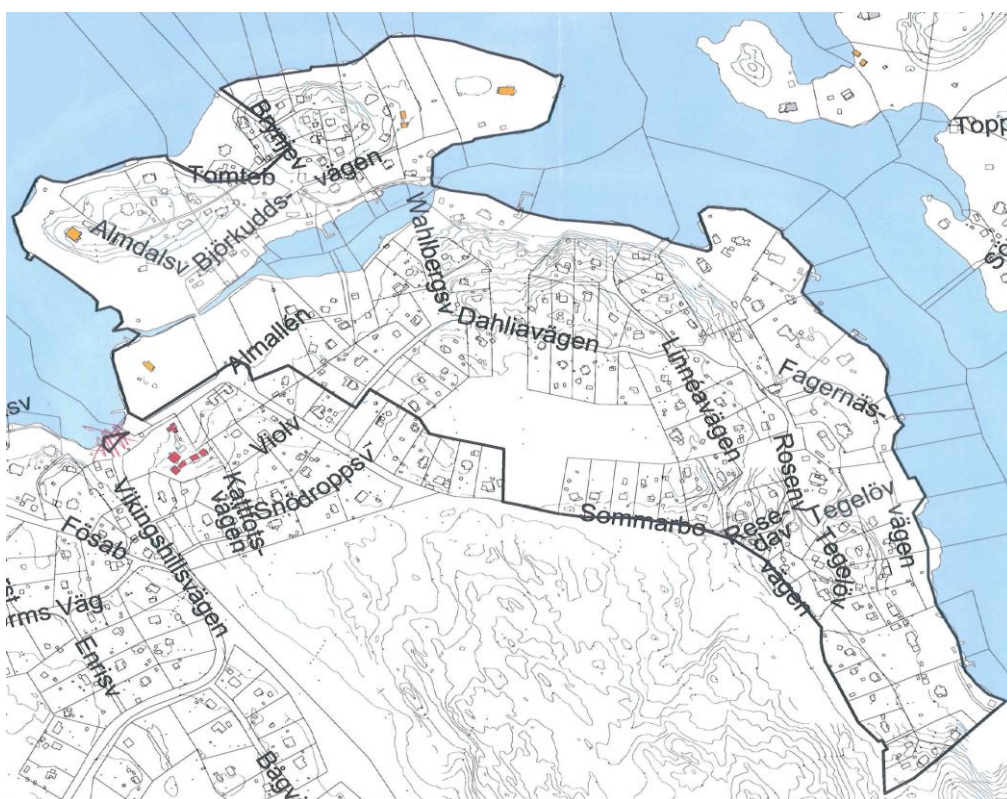
Nacka planenhet 2010-03-29/antikvarie Johan Aspfors

Inledning

”Vikingshill nordväst om Velamsundsviken och Tegelön mitt för denna är ett andra friluftsmuseum för gamla sommarhus från 1800-talets senare hälft...” (Bertil Hedenstierna 1986).

Bakgrund

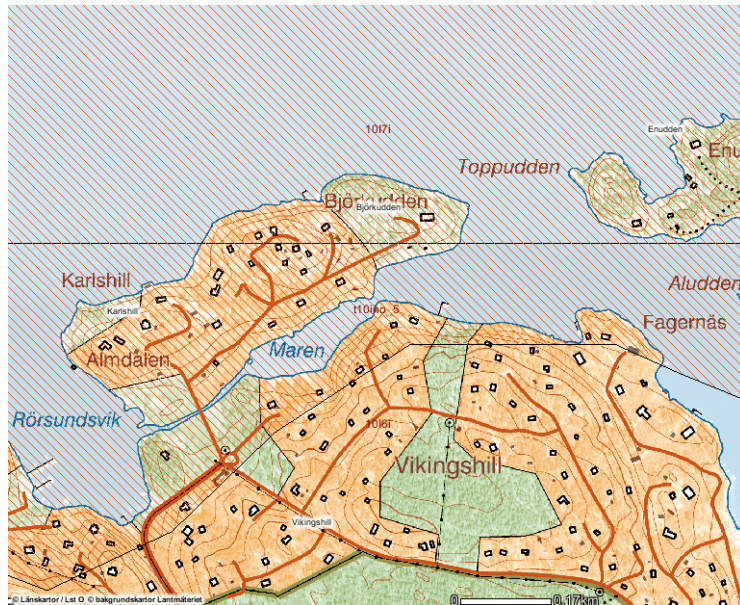
Syftet med detaljplanläggningen är att ge möjlighet till införande av kommunalt vatten och avlopp samt byggrätter anpassade för permanentbebyggelse. Planen syftar inte till att möjliggöra för avstyckningar. Den befintliga tomtstrukturen avses alltså kvarstå. Detaljplaneområdet omfattar Vikingshill och Sommarbo i Norra Boo. Området är ett tidigare fritidshusområde som fått en alltmer permanent befolkning. Området består främst av privatägda fastigheter. Allmän plats inom området ägs av bland annat tomtägarföreningar och Nacka kommun.

Planområdet

Utredningsområdets avgränsning

Föreliggande antikvariska utredning berör den del av planområdet som ligger inom område av riksintresse för kulturmiljövården, Stockholms farled och inlopp. För Vikingshill handlar det om Rörsundaön (Vikingshill) och Sommarbos norra kust, sträckan från Rörsundsviks östra strand till Fagernäs udde. Enstaka större villor utmed Velamsundsviken tas också upp, då de bedöms ha miljömässiga värden trots att de ligger utanför riksintresseområdet.

*Streckat område visar område av riksintresse för kulturmiljövården.
Utdrag ur länsstyrelsens karta*

Tidigare inventeringar och källor

Området hör till ett av Nackas mest väldokumenterade sett ur ett kulturhistoriskt perspektiv. Under åren 1967-68 lät dåvarande Boo kommun inventera området genom Ann Resare. Inventeringen resulterade i att Boo kulturnämnd gav ut boken "Boo vid vattnet" 1970 med Ann Resare som författare. 1973 gjorde Per Wästberg boken "Sommaröarna" med värdefull fotodokumentation samt etnologiskt material. 1978 genomfördes en totalinventering på uppdrag av Nacka kulturnämnd i samråd med länsantikvarien. Den mest utförliga bebyggelsehistoriska redogörelsen utgörs av Ann Katrin Pihl Atmers avhandling "Sommarnöjet i skärgården" från 1987. Vid denna översyn har även Hans Persson i Boo hembygdsförening bidragit med sitt stora kunnande om områdets bebyggelse.

Fornlämningsregistret anger inga kända fornlämningar i området.

Syftet med denna utredning

Kommunen är skyldig i sin samhällsplanering att tillgodose kulturmiljövårdens intressen när sådana finns uttalade. I Vikingshills fall är det staten som bedömt att de kulturhistoriska värdena är så höga att det finns ett nationellt bevarandebestånd. Områden av riksintresse för kulturmiljövården speglar betydelsefulla faser av vår historia och regleras i miljöbalken, d v s får inte utsättas för åtgärder som innebär påtaglig skada. Länsstyrelsen utövar vid planläggning tillsyn så att kulturmiljövårdens intressen tillgodoses. Vikingshill är även utpekad i kommunens kulturmiljöprogram som en miljö av lokalt intresse.

Kommunantikvarien har fått i uppdrag att identifiera de mest värdefulla byggnaderna inom riksintresseområdet, vilket betyder att södra delen av planområdet – större delen av Sommarbo –

inte omfattas av denna översyn med några få undantag utmed Velamsundsviken. Utredningen gör inte anspråk på att kulturhistoriskt klassificera samtliga fastigheter enligt en flergradig skala. I princip handlar det om att lyfta fram byggnader som faller under plan- och bygglagens 3 kap 12 §, alltså objekt som kan betraktas som särskilt värdefulla eller "omistliga" med betydande historiska, arkitektoniska och miljömässiga värden. Några få hus som har betydelse för miljöbilden men som inte kan räknas som särskilt värdefulla tas också med. Denna utredning är en förkortad version av ett internt arbetsmaterial som även angav förslag till planbestämmelser.

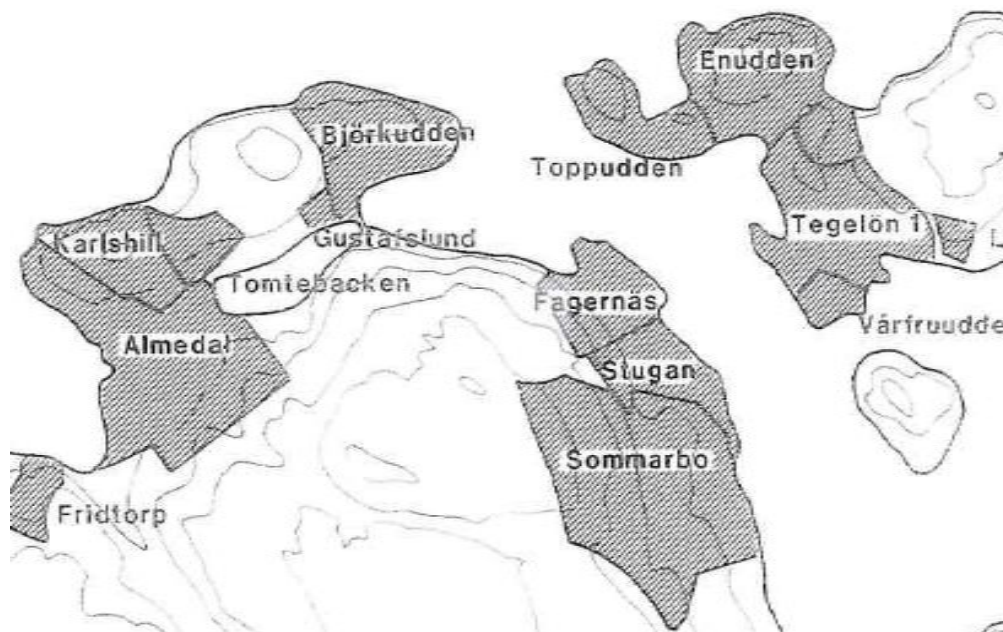
Rörsundaöns norra strand mot farleden sedd från Risbergets utsiktsplats. Till höger syns Almdalens gula huvudbyggnad och i mitten den vik "Viken" vars äldsta fastighet lär ha hetat Vikenshill som så småningom blev Vikingshill och namnet på hela ön. Foto 2010

Historik och bebyggelsens karaktärsdrag

Marken tillhörde i äldre tider Velamsunds gård som har funnits sedan medeltiden. I planområdet låg från början gårdens utmarker med skog och lite odlingsmark. Det låglänta partiet mellan Rörsundaön och fastlandet var ängsmark att döma av äldre kartor. Enligt 1700-talskällor brukades marken av torpet Rörsund, omnämnt redan 1669 men som övergivet 1825. En av gårdens kvarnar, "Engelska qvarn"/"Fösan" låg vid innersta delen av Rörsundsvik (utanför planområdet). På Fagernäs udde fanns ytterligare ett skärgårdstorp, även det med 1600-talsanor. Velamsund hade blivit adligt säteri vid denna tid och var i starkt behov av arbetskraft, "dagsverkare", varför torpbildningar gynnades.

Spåren efter torpen handlar idag främst om en kulturpåverkad växtlighet kring Fagnäsvägen och vid Rörsundsviks södra del.

På 1860-talet blev Velamsund attraktivt för sommarvillbebyggelse för Stockholms borgerskap. De första villorna byggdes på Rörsundaön som med sin långsgående åsrygg erbjöd tomter med fritt läge och vidsträckt sjöutsikt. Avstyckningarna blev fler från och med 1880-talet. Velamsunds ägare hade insett kuststräckans potential för lönsamma tomtförsäljningar, samtidigt som området inte längre hade någon större betydelse för lantbruket. Utvecklingen hängde också ihop med det farledsnära läget som sedan 1800-talets mitt hade erbjudit reguljär ångbåtstrafik.

Avstyckningar 1880-1915 enligt Ann Katrin Pihl Atmers bok Sommarnöjet i skärgården (sid 161)

Tongivande villor är Almdalen (tidigare Almedal eller Granudden) och Björkudden på Rörsundaön. Sistnämnda villa hör till traktens praktfullaste efter en ombyggnad 1896 enligt ritningar av Erik Josephson. Byggnaden har en uttalad herrgårdsstil, vilket kommer igen i Almdalen som fick ett empireutseende 1918. Almdalen hade byggts ursprungligen på 1860-talet av SJ:s chefsarkitekt A W Edelsvärd och räknas till en mycket tidig sommarvillbebyggelse i denna del av skärgården. 1918 års utseende är ett verk av arkitekten Evert Milles, bror till skulptören. Grannfastigheten Karlshill (Blåsut) har en fantasifullt utformad tornvilla från 1800-talets senare del. På tomten finns ett farledsexponerat ekotempel med kupol och vita pelare. Fler fantasirika lusthus finns i området, bl a en "kinesisk paviljong" i Almdalens park strax väster om den allé som utgör entrén till Rörsundaön. Två andra för miljön karaktärsskapande byggnader är Gustavslund i två våningar från 1889 i schweizerstil (omslagsbild) samt det för skärgården ovanliga Stenhuset – ett villalikhande flerbostadshus i sten från 1865.

Villorna från årtiondena kring sekelskiftet 1900 har högst varierande utseenden. De representerar flertalet av tidens stilariktningar, främst schweizer- och cottagestilarna, d v s panelvillor med snickarglädje och luftiga verandor, sistnämnda stil med friare planlösning och asymmetrisk

volymuppbyggnad (ibland med torn). Ljusbålad eller faluröd panel lagd i olika riktningar är det dominerande fasadmaterialet – Stenhuset utgör ett undantag – på taken kan ligga plåt, men även tegel förekommer. Rejåla stensocklar och höga fönster samt utskjutande taksprång är andra karaktärsdrag. Undantag är de villor som byggts i herrgårdsliknande stil som representerar ett mer strikt och slutet uttryck. Husens placering i terrängen är oftast ganska fri, tomterna är väl tilltagna. Sommarvillebebyggelsen utgör idag ett av riksintresseområdets främsta kärnvärden. Till miljöerna hör också anlagda trädgårdar. Almdalen fick från början både trädgård och park som än idag bidrar till att ge fastigheten karaktären av en mindre lantgård, där allén till Rörsundaön bidrar särskilt till uttrycket.

Tallskogspartierna på höjdryggarna söder om Rörsundaön blev från 1930-talet attraktiva fritidstomter med i många fall ganska små och enkla fritidshus. Området fick namnet Sommarbo efter den stora 1880-talsfastighet som ligger vid Velamsundsviken (Fagernäsvägen). Stugorna har varierande utseenden av oftast enkel karaktär och är belägna på ganska stora skogstomter. De representerar en tid då bredare sociala skikt hade fått råd med egna små sommarnöjen. Vägarerna är anlagda terränganpassat vilket har skapat en oregelbunden tomt- och vägstruktur, något som är typiskt för denna tids planeringsideal. Sommarbo ligger till största delen utanför riksintresseområdet.

Fastigheter med kulturvärden inom riksintresseområdet

Husen beskrivs från väster till öster.

Almdalsvägen 11, Velamsund 1:4, Almdalen (Almedal)

Almdalen är en herrgårdsliknande anläggning med huvudbyggnad, annex/flygel och porttorn, omgiven av en stor park med bl a lusthus i kinesiserande stil. Ursprunget är den sommarvilla som SJ:s chefsarkitekt A W Edelsvärd uppförde på platsen på 1860-talet, ett hus i tidig schweizerstil med gavel som huvudfasad. Så här beskrev Edelsvärd sitt Almedalen (enligt Pihl Atmer):

”Almedal hade förtjusande dominerande läge på en hög udde mellan Höggarnsfjärden och Rörsundaviken. Skog skyddade mot storm från norr, öster och sydväst. Wackra sjöutsikter åt sjösidan erbjödo sig öfver Lidingön ... Inåt har man den härliga dalen med trädgården, almarna, näset mellan de båda vikarna samt i fonden berget Pråmhällan...”

Edelsvärds villa uppges ingå i nuvarande byggnad som är en skapelse från 1918-20 i empirestil som vid denna tid hade blivit en inspirationskälla för arkitekterna. 1920 års utseende av arkitekt Evert Milles, på uppdrag av bankdirektören Harald Lettström, kom att ge fastigheten mer prägeln av en lantgård än en sommarvilla. Till detta intryck bidrar den stora parkdelen och allén. Parkens karaktärsfulla lusthus är också från denna tid. Liknande arkitektoniskt uttryck har fastighetens båthus, det tillhör dock inte Almdalens bebyggelsebild då det ligger nedanför grannhuset Karlshill.

Almdalens gårdsfasad, till höger skymtar annexet. Foto Hans Persson

Almdalens entré med torn. Foto 2010

Almdalens lusthus. Foto 2010

Almdalsvägens lindallé ger miljön en herrgårdsprägel. Foto 2010

Almdalsvägen 12, Velamsund 1:35, Karlshill (Blåsut)

Tornvilla från möjligen omkring 1870, var sommarnöje åt bl a konsul N J Carlstedt som fastigheten är uppkallad efter. Byggnaden blev pensionat på 1930-talet med namnet Forsboms, var länge i ett starkt förenklat och ombyggt skick men har under senare år återfått en äldre karaktär. Ett av de verkliga landmärkena på Rösundaön p g a det höga och fria läget mot farleden. På tomtens

farledssida står ett av Vikingshills mest säregna lusthus byggt omkring 1900, benämnt ekotempel, med kolonner och kupoltak. Vid stranden finns ett båthus från 1900-talets första årtionden, ligger idag dock på mark som tillhör Almdalen.

Karlshill, tidigare Blåsut. Foto 2010

Karlshills tomtbild sedd från farleden. Till vänster båthus nedanför nybyggd villa. Båthuset, som ligger på Almdalens mark, har en karaktär från 1900-talets första årtionden. Det lilla strandnära lusthuset finns inte på ett foto från 1980-talet i Pihl Atmers bok Sommarnejet i skärgården (sid 189). Foto 2009

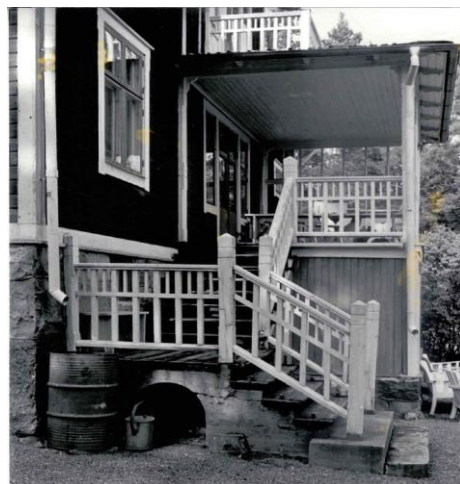
*Karlshills ekotempel med terrass mot Höggarnsfjärden.
Foto Laszlo Sallay 1994. Nacka lokalhistoriska arkiv*

Tomtebacken/Björkuddsvägen 1, Velamsund 1:306

Enligt 1978 års inventering är villan uppförd 1904 av byggmästare Oscar Nycander. Den utgör ett intressant exempel på hur schweizervillan under de första åren av 1900-talet fått drag av både jugend och nationalromantik. De nya stilinfluserna representeras av den faluröda fasadfärgen och stramheten i detaljerna, t ex så har veranda- och trapppräcken endast raka spjälkor som ibland arrangeras rytmiskt för att skapa variation. Det tunga brutna taket hör också till tiden, en i nationell anda lek med 1700-talets byggnadskick, medan nedre takfallets sväng ovanför takfoten ansluter sig till den mjuka jugendstilen. Baksidans enkla "släpkupa" på nedre takfallet hör till det nationalromantiska formspråket. Huset ligger på en skogstomt med grova tallar och en fruktträdgård mot söder.

Tomtebacken, fasad mot Björkuddsvägen 2010

Verandadetalj. Foto 1978

Björkuddsvägen 2, Velamsund 1:68

Stuga av okänt ursprung med drag av nationalromantik från tidigt 1900-tal. Platsen kan ha varit bebyggd redan under 1800-talets slut. Huset ligger nära Björkuddsvägen med värden för väg- och bebyggelsebildan.

Stuga vid Björkuddsvägen 2. Foto 2010

Tomtebacken 4a-b, Velamsund 1:61, Stenhuset/Stenvillan/Villa Viken/Villa Vikingshill

En för Vikingshill unik byggnad är Stenhuset på farledssidan av Rörsundaön. Huset byggdes redan 1865 som ett två våningars hyreshus för sommargäster. Från början fanns två lägenheter på varje plan samt en vindsvåning. Planlösningen med en inre bärande hjärtmur i husets längd gör att byggnaden påminner om ordinära hyreshus från perioden. De putsade fönsteromfattningarna känns igen från tidens stenhusarkitektur, bl a hus ritade av Edelsvärd. Det som påminner om sommarvillarkitektur är den stora träverandan med snickarglädje, möjligen från 1894, samt det utskjutande taksprånget. Valet av byggnadsmaterial, putsat tegel, kan förklaras av att en av byggherrarna, byggmästaren C O Lundberg ägde ett tegelbruk. Han hörde till en av dem som "profiterade" på Stockholms utbyggnad vid denna tid och då med stenhus. Enligt Hans Persson i Boo hembygdsförening hette huset först Villa Viken. Inspirerat av Listonhill på Djurgården ändrades det till Vikenshill, som i folkmun kom att bli Vikingshill, enligt traditionen för att ångbåtarnas "hopp-i-land-Kallar" slarvade med uttalet vid utropningarna. Namnet ansluter också till epokens intresse för det fornnordiska.

Stenhuset på Rörsundaön, Vikinghills enda stenbyggnad. Foto Hans Persson

Björkuddsvägen 8, Velamsund 1:62, Röda stugan

Faluröd rektangulär villa i lite enklare schweizerstil från omkring 1887, eller möjligen ombyggd detta år. Uppges ha varit tvåfamiljsvilla, nu enfamiljsvilla. Tidstypisk detalj är vindsvåningens stående panel som avslutas nedtill av utsågade spetsar/uddar. Inglasad tvåvåningsveranda med ganska stramt utseende. Fastigheten är en del av helhetsmiljön vid Marens norra strand.

Röda stugan. Foto 2010

Björkuddsvägen 10, Velamsund 1:31, villa Gustavslund

Den stora villan i två våningar uppfördes 1889 av skräddarmästare Gustav Gyllang, därav husets namn. Det bakre trapphuset avslutas med en tornhuv, och sjöfasaden mot Maren utmärks av en öppen tvåvåningsveranda med rika utsågningar. I likhet med Röda stugan står huset på en hög stensockel. 1970 skrev Ann Resare i sin bok *Boo vid vattnet* att huset är "...idag ett av de bästa exemplen på ett sommarnöje från 1800-talets slut" (sid 39).

Gustavslund från 1889, fasad mot Maren. Foto 2010

Velamsund 1:34, lusthus

Alldeles vid Marens inlopp, på en udde av Rörsundaön, ligger ett åttkantigt lusthus från 1888, enligt Resare "avsedd för kräftfester" (sid 39). Den festliga karaktären understryks av etsade glasrutor och mängder av konstfullt utformade fasaddetaljer. Från början låg en bro från lusthuset till fastlandssidan, den revs dock 1978 i samband med muddringsarbeten. Enligt äldre bilder gick en anlagd strandpromenad utmed vattnet nedanför lusthuset. I litteraturen förknippas lusthuset med Gustavslund.

Lusthus nära Gustavslund, fasad mot Maren 2010.

Bild ur Per Wästbergs bok Sommaröarna (1973) som visar lusthuset och bron som revs 1978. Per Wästberg benämner lusthuset för kräftpaviljong. Till vänster Björkuddens tvättstuga och Gustavslund.

Strandpromenaden enligt äldre vykort

Björkuddsvägen 12, Velamsund 1:307, fd tvättstuga/tjänstebostad

Byggnaden var ursprungligen villa Björkuddens tvättstuga, flyttad till nuvarande plats vid Marens inlopp på 1890-talet. Huset lär ha fungerat som tjänstebostad efter att Franska skolan hade förvärvat Björkudden 1934. Huset har renoverats och byggts ut för bostadsändamål, men har fortfarande en stark kulturhistorisk karaktär i behåll. Den högre delen är ursprungsvolymen, den lägre verandadelen vid östgaveln är av sent datum (tillkommit efter inventeringen 1978). Husets utformning ansluter sig till det sena 1800-talets fantasirika panelarkitektur i sk schweizerstil. Övervåningens spetsiga fönster är ursprungliga och ger huset ett karaktärsfullt uttryck.

Björkuddsvägen 12, fasad mot Maren. Foto 2010

Trots att huset genomgått en grundlig upprustning/förnyelse och byggts ut så har detta gjorts så att ursprunget fortfarande kan avläsas med ambitiös nivå på detaljutförandet. Huset har ett sjönära läge, med betydelse för landskaps- och bebyggelsebild, samt är som historisk markör en viktig komponent i Rösundaöns helhetsmiljö.

Björkuddsvägen 11, Velamsund 1:30, "Björkuddens annex"/fd trädgårdsmästarbostad

I byggnadsinventeringen från 1978 anges huset som trädgårdsmästarbostad under villa Björkudden, kallas också för "Björkuddens annex". Köksträdgård fanns då ännu kvar. Byggnadsår uppges inte, men korsplanlösningen med mittplacerad skorsten samt exteriörens panelarkitektur förekom under det sena 1800-talet. Enligt uppgift är huset uppfört av snickare Granqvist och inrymde från början fyra rum och kök. Efter att Björkudden hade förvärvats av Franska skolan 1934 blev huset bl a gästbostad. Huset har nu moderniserats och byggts ut på baksidan, men den äldre karaktären är välbehållen.

Björkuddens trädgårdsmästarbostad, fasad mot vägen. Foto 2010

Björkuddsvägen 14, Velamsund 1:16, villa Björkudden

Ett av Rörundaöns verkliga "huvudnummer". Fastigheten togs tidigt i anspråk för sommarvillbebyggelse genom kamrer Alfred Sandahls försorg på 1860-talet. Sandahl överlät Björkudden till kommandörskaptenen F H Didron 1866 som redan 1879 sålde villan vidare till grosshandlaren och industrimannen Herman Friedländer som byggde om villan till dagens herrgårdsliknande utseende 1896. Husets representativa utseende är ett verk av Friedländers måg, arkitekten Erik Josephson som vid denna tid ritade villor i Saltsjöbaden där han också stod bakom välkända Grand Hotel.

Björkudden. Foto 2009

Entreprenör på Björkudden var AB J O Wangströms mekaniska snickerifabrik, stenarbeten utfördes av Anderssons mekaniska stenhuggeri. Interiören fick praktfull inredning i historiska stilar; målade taklister och väggfält av Carl Grabow, höga paneler och bemålade kassettak – en strandvägsvåning på Ormingelandet. Flera nyttobyggnader uppfördes på fastigheten, bl a tvättstuga och trädgårdsmästarbostad. 1934 såldes villan till Franska skolan som semesterhem för lärare. Efter en tid under katolska S:t Josephssystrarna, då salongen blev kapell, kom huset i privat ägo på 1990-talet. En kuriositet är att huset liksom Almdalsvägens allé har figurerat i Ingmar Bergmans film "Fanny och Alexander".

Den välbevarade huvudbyggnaden har höga kulturvärden avseende både exteriören och interiören. Park- och vegetationsbilden tillhör den kulturhistoriska helhetsbilden

Wahlbergsvägen 8, Velamsund 23:1, Granvik

Granvik är ett strandnära falurött hus där Sommarbo möter Marens inlopp. Enligt Hans Persson i Boo hembygdsförening kan det ha sitt ursprung i en stuga som 1862 kallas Elfstugan. Huset har byggts ut och förändrats under årens lopp men har en ganska traditionell skärgårdskaraktär med betydelse för strandbilden mellan Rösundaön och Fagernäs. Nyare byggnader har tillkommit på fastigheten.

Fagernäsvägen 2, Velamsund 1:269, villa Fagernäs

På Sommarbosidan av planområdet, på en udde vid Velamsundsvikens inlopp, ligger villa Fagernäs med lusthus. Enligt Ann Katrin Pihl Atmer byggdes villan av grosshandlaren Carl Sutthoff omkring 1875. Den beboddes något senare av hovintendent A F Nyström. Huset är i grunden en ganska konventionell schweizervilla med rektangulär grundplan, men den rikt utsirade verandan är i förhållande till byggnadskroppen bredare än vad som var brukligt. Den är numera inglasad, men var ursprungligen öppen. Det mångkantiga lusthuset tillkom 1883 och har flerfärgade glasrutor och toppigt tak. Fagernäs var på 1600- och 1700-talet ett enkelt torpställe. Den äldsta historien anas av den öppna vegetationsbild som präglar området kring Fagernäsvägen bort mot Sommarbo.

Fagernäs sett från Velamsundsviken. Foto 2010

Fagernäs lusthus. Foto 2010

Villan har byggts ut vid gavlarna och vissa andra ändringar har gjorts som t ex takfönster på det bakre takfallet samt inglasning av verandan. Den äldre karaktären är dock fortfarande framträdande med betydelse för landskapsbilden och den historiska miljön kring Velamsundsvikens stränder.

Strandnära, äldre fastigheter med miljömässiga värden utanför riksintresseområdet

Utmed Velamsundsviken i Sommarbo ligger tre större villor med skiftande kulturhistorisk status men med betydelse för miljön. Att de hanteras i planen motiveras av husens säregna arkitektur med kringliggande parkmark i kombination med framträdande strandlägen.

Fagernäsvägen 7, Velamsund 1:6, Stugan

Den stora villan "Stugan" är ett av innerskärgårdens mest renodlade exempel på schweizerstil med långt utskjutande tak och gavelfasad som framsida mot vattnet. Ann Katrin Pihl Atmer gör det sannolikt att arkitektbröderna Axel och Hjalmar Kumlien stod bakom Stugans utformning ca 1880, men det är osäkert. Stugan brann ner 1982, nuvarande snarlika "replik" uppfördes därefter. Historiskt byggnadsmaterial finns alltså inte kvar, men huset har miljömässiga värden och har i sin nygamla dräkt värden som historisk markör. Mot Fagernäsvägen har tomten en parkliknande karaktär.

Stugan sedd från Velamsundsviken. Foto 2010

Fagernäsvägen 10, Velamsund 1:264, villa Sommarbo

Villa Sommarbo är en nybyggd, fri tolkning av en 1880-talstornvilla som stått på fastigheten. Ann Katrin Pihl Atmer menar att Sommarbo var en av den inre skärgårdens ”allra ståtligaste anläggningar”. Av detta anas än idag av den stora tomtens parkliknande karaktär. Själva huset har alltså inga direkta kulturvärden men utformningen signalerar tillsammans med trädgården platsens historia och sätter en prägel på bebyggelsebilden.

Villa Sommarbo. Foto 2010

Fagernäsvägen 22, Velamsund 6:1, villa Konvaljen

Villa Konvaljen har en jugendkaraktär från tidigt 1900-tal. Huset är tillbyggt på gavlarna och ombyggt på bottenvåningen med liggande panoramafönster. Den stora mansardvåningen har fortfarande kvar en äldre karaktär med kvaliteter för bebyggelse- och landskapsbilden.

Villa Konvaljen

